

ANDRZEJ KOBYLIŃSKI

PROBLEM PSYCHOMANIPULACJI RELIGIJNEJ W KONTEKŚCIE GLOBALNEJ PENTEKOSTALIZACJI CHRZEŚCJAŃSTWA

ABSTRACT. Andrzej Kobyliński, *Problem psychomanipulacji religijnej w kontekście globalnej pentekostalizacji chrześcijaństwa* [The problem of religious psychomanipulation in the context of the global pentecostalization of Christianity] edited by Agnieszka Doda-Wyszyńska, Sławomir Leciejewski, „Człowiek i Społeczeństwo” vol. LIV: *Wyzwania cywilizacyjne chrześcijaństwa* [Civilization challenges of Christianity], Poznań 2022, pp. 99–115, Adam Mickiewicz University. ISSN 0239-3271, <https://doi.org/10.14746/cis.2022.54.7>.

This article focuses primarily on a synthetic presentation of the global process of pentecostalization as well as the analysis of the selected religious abuses that occur in Christian communities on the grounds of emotional and syncretic Pentecostal religiosity. Over the last two decades, the interest in the problem of psychomanipulation and religious abuses has grown significantly in the Catholic Church and in other Christian denominations. This phenomenon is subject to in-depth philosophical, psychological, sociological, theological and cultural analyses, particularly in countries such as the United States, France or Great Britain. Religious abuse, also known as spiritual abuse or spiritual violence, refers to various forms of psycho-manipulation, power, and control over people through religion, faith, or beliefs. The risk of abuse is especially high in the context of contemporary syncretic Neo-Pentecostal religiosity which is characterized by the so-called praying in tongues, miracles, emphasizing the presence of the devil in the world, exorcisms, prayers of deliverance, healings, introducing participants of prayer meetings into altered states of consciousness, etc. In the application of such methods, the principle of informed consent, which in medical practice applies to the relationship between doctors and patients, should be one of the basic ethical norms implemented with the aim of protecting against religious abuse and regulating the relationship of leaders to members of their communities.

Keywords: Prosperity Gospel, pentecostalization, psychomanipulation, spiritual abuse, religious abuse

Andrzej Kobyliński, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Instytut Filozofii, ul. Wóycickiego 1/3, budynek 23, 01-938 Warszawa, e-mail: a.kobylinski@uksw.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0003-2252-8634>.

Wprowadzenie

W obecnym stuleciu chrześcijaństwo na całym świecie podlega wielu radykalnym zmianom. Największą rewolucją, która dzisiaj gruntownie zmienia oblicze tej religii w wymiarze globalnym, jest niewątpliwie proces pentekostalizacji, czyli uzielonoświątkowania, który sprawia, że w wielu krajach świata następuje dynamiczny rozwój wspólnot zielonoświątkowych. Szczególnie w Afryce, Azji i Ameryce Południowej chrześcijaństwo staje się coraz bardziej pentekostalne. Istotą globalnego procesu uzielonoświątkowania religii chrześcijańskiej jest powstawanie tysięcy nowych denominacji pentekostalnych oraz przekształcanie innych Kościołów i związków wyznaniowych w jedną synkretyczną odmianę chrześcijaństwa charyzmatycznego w wymiarze ogólnoswiatowym. Coraz częściej te radykalne zmiany są nazywane przez niektórych badaczy Reformacją pentekostalną, nową Reformacją, Reformacją afrykańską, Reformacją przeniesioną w czasie o pięćset lat lub Reformacją spóźnioną o pięć stuleci (Anderson, 2013).

Jeśli chodzi o specyfikę religijności zielonoświątkowej, warto podkreślić, że charakteryzuje się ona m.in. dowartościowaniem roli Biblii w życiu chrześcijańskim, podkreśleniem znaczenia sfery emocjonalnej w doświadczeniu religijnym, cudami, modlitwą w językach, egzorcyzmami, uzdrowieniami itd. Obecnie bardzo ważnym elementem tej religijności jest także Ewangelia Sukcesu (ang. *Prosperity Gospel*), która oznacza przekonanie, że wiara może prowadzić do bogactwa, zdrowia i dobrobytu, a jej brak kończy się biedą, chorobą i nieszczęściem. Wyznawcy Ewangelii Sukcesu głoszą wszechmoc Boga, ujawniającą się w cudownych, spektakularnych wydarzeniach, bardzo często mających miejsce podczas masowych spotkań religijnych na stadionach lub w ogromnych, specjalnie do tego celu budowanych świątyniach.

Bardzo często współczesna religijność zielonoświątkowa ma postać synkretyczną. Dlaczego? Ponieważ łączy w sobie wiele elementów, które pochodzą m.in. z religii pierwotnych Afryki, Azji i Ameryki Południowej. W konsekwencji w tych wspólnotach chrześcijańskich, do których przenikają nowe formy synkretycznej religijności zielonoświątkowej, można spotkać dyskusyjne sposoby uwalniania ludzi od złych duchów, często praktykowane egzorcyzmy, głoszenie pandemonicznej wizji świata, magiczne rozumienie obrzędów religijnych, hipnozę magnetyczną, spoczynki w duchu, wprowadzanie ludzi w odmienne stany świadomości itp. Niestety, z taką synkretyczną religijnością łączy się poważne ryzyko psychomanipulacji

religijnej, czyli różnego rodzaju nadużyć duchowych w przestrzeni życia religijnego. Pierwszym państwem, w którym w ostatnich latach bardzo poważnie potraktowano ten problem, jest Francja. W kraju nad Sekwaną problem nadużyć religijnych stał się przedmiotem debaty społecznej oraz badań prowadzonych przez odpowiednie instytucje i ośrodki naukowe.

Co stanowi o specyfice religijności zielonoświątkowej? Czym jest proces pentekostalizacji chrześcijaństwa? W jaki sposób można określić istotę psychomanipulacji religijnej? Jak należy rozumieć nadużycia religijne i przemoc duchową? Co wynika z dramatycznego kryzysu wspólnot charyzmatycznych w Kościele katolickim we Francji? Czy wolno poddawać egzorcyzmom dzieci i młodzież? Jakie nadużycia duchowe i moralne łączą się z głoszeniem Ewangelii Sukcesu?

Głównym celem dociekań filozoficznych podjętych w tym artykule jest syntetyczna prezentacja globalnego procesu pentekostalizacji oraz analiza wybranych nadużyć religijnych, do których dochodzi we wspólnotach chrześcijańskich na gruncie emocjonalnej i synkretycznej religijności zielonoświątkowej.

Specyfika procesu pentekostalizacji i religijności zielonoświątkowej

Pierwsza wspólnota pentekostalna narodziła się w 1901 r. w Stanach Zjednoczonych w Bethel Bible College w miejscowości Topeka w stanie Kansas. Warto jednak podkreślić, że zjawiska typowe dla religijności pentekostalnej, odnoszące się do działania Ducha Świętego (modlitwa w językach, prorokowanie, spoczynek w duchu, ekstatyczny taniec, święty śmiech itp.), występowały już w wieku XIX w amerykańskim Ruchu Uświęceniowym (ang. *Holiness Movement*), który stanowił zbiór wierzeń i praktyk wywodzących swe źródła z metodyzmu, a pośrednio z chrześcijańskiego ruchu przebudzeniowego tamtego okresu. Celem Ruchu Uświęceniowego była odnowa moralna, ewangelizacja oraz przywrócenie mocy Ducha Świętego w Kościele na wzór chrześcijaństwa opisanego w Dziejach Apostolskich. Doprowadziło to do odnowienia doświadczenia osobistego nawrócenia i chrztu w Duchu Świętym, którego widzialnym znakiem była modlitwa w językach oraz cudowne uzdrowienia (Anderson, 2013; Kobyliński, 2016).

Badacze chrześcijaństwa zielonoświątkowego twierdzą, że w rozwoju wspólnot pentekostalnych można wyróżnić trzy etapy historyczne, które są najczęściej nazywane falami. Pierwszy okres to klasyczny pentekostalizm

i narodziny nowych Kościołów oraz wspólnot wyznaniowych, które oddziaływały się od tradycyjnych form życia religijnego praktykowanego w ramach wielu denominacji protestanckich, w pierwszej połowie XX w. w Stanach Zjednoczonych. Chrześcijanie pentekostalni pierwszej fali akcentowali takie spektakularne doświadczenia religijne, jak chrzest w Duchu Świętym czy modlitwa w językach. Prezentowali oni radykalnie konserwatywne podejście do kwestii ubioru kobiet i mężczyzn, wyrażali krytyczny stosunek do kultury masowej, promowali rygorystyczny i ascetyczny sposób życia. W pentekostalizmie pierwszej fali akcentowano wierność Biblii i podkreślano grzeszność istniejącego świata. W tym przypadku można mówić o promocji postaw życiowych, które są zorientowane na swego rodzaju deprecjację świata doczesnego, przy jednoczesnym podkreśleniu wartości życia pozagrobowego (Vondey, 2013).

Druga fala rozwoju ruchu zielonoświątkowego rozpoczęła się w latach pięćdziesiątych ubiegłego wieku i jako ruch charyzmatyczny przeniknęła m.in. do Kościoła episkopalnego, anglikańskiego, baptystycznego, metodystycznego, luterkańskiego. Do Kościoła katolickiego ruch zielonoświątkowy drugiej fali przeniknął w 1967 r. w USA i zaczął się szybko rozwijać w wielu krajach jako Katolicka Odnowa Charyzmatyczna i Odnowa w Duchu Świętym. Nowością tego etapu była większa ekspansja wspólnot pentekostalnych, wykorzystanie radia i telewizji do głoszenia Dobrej Nowiny, stosowanie nowych i bardzo skutecznych metod ewangelizacyjnych (Kobyliński, 2014: 106–110).

Wielką rewolucją w dziejach chrześcijaństwa zielonoświątkowego okazała się trzecia fala, która rozpoczęła się w latach osiemdziesiątych XX w. Doprowadziła ona do powstania bardzo silnego nurtu neopentekostalnego. Nowość religijności trzeciej fali polega na większym podkreśleniu tematyki uzdrowienia w Duchu Świętym i wykorzystaniu – szczególnie w ostatnich latach – Internetu do głoszenia Dobrej Nowiny. Chrześcijanie neopentekostalni wykorzystują bardzo skutecznie do ewangelizacji media elektroniczne i nowoczesne strategie marketingowe. Neopentekostalizm przekazuje ludziom swoje nauczanie nie tyle poprzez odwoływanie się do Pisma Świętego, jak czynili to zielonoświątkowcy w pierwszej połowie XX w., ile przez święte symbole, jak namaszczenie olejem, nałożenie rąk, nabożeństwa uzdrowienia, różnego rodzaju egzorcyzmy, modlitwy uwolnienia, wypędzanie złych duchów itp.

Czymś niezwykle ważnym w neopentekostalizmie trzeciej fali jest zmiana stosunku do pobożności ludowej. Dla klasycznego pentekostalizmu pierwszej fali pobożność ludowa stanowiła formę synkretyzmu religijnego

i była oceniana bardzo krytycznie, jako coś negatywnego i szkodliwego, natomiast według neopentekostalizmu pobożność ludowa odgrywa zdecydowanie pozytywną rolę. Dlatego we wspólnotach pentekostalnych i charyzmatycznych można spotkać dzisiaj wiele elementów zaczerpniętych z religii afrykańskich, np. rozumienie obecności złych duchów i ich wpływu na życie ludzi oraz różnego rodzaju metody uwalniania człowieka od wszelkich form zła (Nyske, 2021).

Przez pierwsze dziesięciolecia swego istnienia wspólnoty pentekostalne rozwijały się bardzo powoli i miały stosunkowo niewielu zwolenników. Rozwój tych denominacji zdecydowanie przyspieszył w drugiej połowie ubiegłego wieku. W konsekwencji tych zmian w 2000 r. wspólnoty pentekostalne na świecie liczyły sto milionów wiernych. Natomiast o prawdziwej pentekostalnej rewolucji demograficznej można mówić na przestrzeni ostatnich dwudziestu lat. Obecnie szacuje się, że na świecie jest ok. ośmiuset milionów zielonoświątkowców, a za kilka lat do różnych denominacji pentekostalnych będzie należeć miliard wyznawców (Botha, 2007). Na początku XX w. na świecie było 1600 denominacji chrześcijańskich. W roku 2000 ich liczba wzrosła do 34 tys. Natomiast obecnie funkcjonuje w ramach chrześcijaństwa ponad 50 tys. różnego rodzaju Kościołów, związków wyznaniowych i sekt. Znakomita większość tych denominacji ma charakter pentekostalny (Jenkins, 2011).

W odniesieniu do procesu pentekostalizacji w Polsce należy zauważyć, że nie ma masowego odchodzenia wiernych od Kościoła katolickiego i tworzenia nowych zborów zielonoświątkowych. Owszem, takie przypadki się zdarzają, ale są one raczej marginalne. Natomiast specyfiką pentekostalizacji w naszym kraju jest przenikanie synkretycznej religijności zielonoświątkowej do wnętrza Kościoła katolickiego i innych tradycyjnych denominacji chrześcijańskich. Egzemplifikacją tego zjawiska jest pojawienie się w ostatnich latach w środowiskach katolickich spowiedzi furtkowej, która koncentruje się na działaniu złego ducha w życiu człowieka. Polega na wskazywaniu tzw. furtek, czyli sposobów, jakimi zły duch wchodzi rzekomo pod nasze strzechy.

Podczas przygotowania do spowiedzi furtkowej wierni skupiają się na tym, by znaleźć w swoim życiu wszystkie sytuacje, poprzez które złe duchy zamieszkują w ich życiu. Szuka się takich furtek także w życiorysach swoich przodków – to koncepcja grzechów pokoleniowych i uzdrowienia między-pokoleniowego. Istotą tego nauczania – zakorzenionego w antropologii i kosmologii afrykańskiej – jest przekonanie, że złe duchy mogą się dostać do naszego życia z powodu słuchania muzyki rockowej, posiadania tatuaży czy lektury książek o Harrym Potterze. Warto w tym miejscu podkreślić,

że nowe zjawiska religijne (spowiedź furtkowa, uzdrowienie międzypokoleniowe, spoczynek w duchu, uwalnianie od złych duchów itd.), które pojawiły się w Polsce w ostatnich latach w ramach procesu pentekostalizacji chrześcijaństwa, łączą się z ryzykiem wielu nadużyć duchowych, szczególnie w odniesieniu do dzieci i młodzieży.

Charakterystyka nadużyć duchowych

Na przestrzeni dwóch ostatnich dekad w kręgach chrześcijańskich bardzo wzrosło zainteresowanie problemem nadużyć duchowych (ang. *spiritual abuse*). Szczególnie w takich krajach jak Stany Zjednoczone, Francja czy Wielka Brytania poddaje się to zjawisko pogłębionym analizom filozoficznym, psychologicznym, socjologicznym, teologicznym, kulturowym. Nadużycia duchowe, nazywane również nadużyciami religijnymi lub przemocą duchową, oznaczają różne formy sprawowania władzy i kontroli nad ludźmi za pomocą religii, wiary albo przekonań światopoglądowych. Przemoc duchowa nie ogranicza się do jednej religii, wyznania czy grupy ludzi. Może się zdarzyć w każdej społeczności. Tego rodzaju nadużycia można odnotować we wspólnotach religijnych i związkach wyznaniowych, ale także w relacjach społecznych i zawodowych lub w życiu rodzinnym. Przemoc duchowa może być stosowana w różnych sytuacjach. Osoba nie musi być członkiem rodziny ani duchowym przywódcą, aby szkodzić swoim ofiarom w wymiarze duchowym.

W przemocy duchowej dana osoba wykorzystuje władzę, wiedzę, strach, zastraszanie, ukrytą perswazję, aby bezpodstawnie kontrolować innych ludzi i wpływać w nieodpowiedni sposób na ich życie. Głównymi elementami nadużyć duchowych są takie działania, jak zniewolenie, przymus, ograniczenie wolności osobistej, manipulacja, niewłaściwa perswazja odwołująca się do Pisma Świętego bądź innych tekstów religijnych, ingerowanie w intymność i prywatność jednostki, bezpodstawne sugerowanie określonych postaw i zachowań uzasadnianych rzekomą wolą Bożą, przejmowanie władzy psychicznej nad innymi ludźmi itd. Nadużycia religijne mogą powodować urazy emocjonalne i psychiczne, wpływając negatywnie na życie ludzi. Osoby, które doświadczają przemocy duchowej, często czują się zawstydzone lub odizolowane i nierzadko zastanawiają się, czym zasłużyły na złe traktowanie. Warto w tym miejscu stanowczo podkreślić, że nadużycie religijne nigdy nie jest spowodowane winą ofiary – czy to w domu, czy we wspólnocie religijnej nadużycia duchowe zawsze są winą sprawcy.

W 2013 r. Lisa Oakley i Kathryn Kinmond opublikowały w Wielkiej Brytanii niezwykle ważną książkę *Breaking the Silence on Spiritual Abuse* (Przełamując milczenie w sprawie nadużyć duchowych) (Oakley i Kinmond, 2013). W studium analizują definicje i historyczny kontekst nadużyć duchowych, przedstawiają różne modele funkcjonowania tego zjawiska oraz prezentują strategie dla terapeutów pracujących z ofiarami przemocy duchowej. Autorki bardzo wnikliwie ukazują specyfikę tej formy nadużyć, porównując ją z innymi formami przemocy: wykorzystywaniem seksualnym dzieci, molestowaniem seksualnym w pracy, przemocą domową czy przemocą werbalną. Książka zawiera analizy teoretyczne oraz wyniki badań empirycznych przeprowadzonych wśród mieszkańców Wielkiej Brytanii, którzy doświadczyli różnych form nadużyć religijnych. Uwaga badaczek koncentruje się na wspólnotach chrześcijańskich. W opracowaniu nie zostały uwzględnione inne denominacje religijne, które też nie są wolne od nadużyć duchowych.

Problem nadużyć religijnych we wspólnotach chrześcijańskich jest także przedmiotem analiz zaprezentowanych w książce *Escaping the Maze of Spiritual Abuse: Creating Healthy Christian Cultures* (Ucieczka z labiryntu nadużyć duchowych: tworzenie zdrowych kultur chrześcijańskich) (Oakley i Humphreys, 2019). Opracowanie zostało opublikowane w Wielkiej Brytanii w 2019 r., a jego autorami są Lisa Oakley i Justin Humphreys. Analizują oni zjawisko przemocy duchowej z perspektywy psychologii, pracy socjalnej i doświadczenia życia we wspólnocie chrześcijańskiej. Jednym z przykładów nadużycia duchowego w ich rozważaniach jest niewłaściwa postawa lidera religijnego, który wykorzystuje Biblię i przekonania religijne do kontrolowania myślenia i zachowania członków wspólnoty. Czasami przywódcy wspólnot religijnych odwołują się do Pisma Świętego, aby upokorzyć lub zawstydzić członków wspólnoty. W innych sytuacjach zmuszają ich do pozbycia się pieniędzy i dóbr materialnych. Niekiedy nadużycia religijne ze strony liderów prowadzą do przemocy seksualnej.

Z nadużyciami duchowymi mamy do czynienia wówczas, gdy z powodu działania liderów członkowie grup religijnych czują presję lub obowiązek robienia rzeczy wbrew swojej woli. Takie naganne praktyki można spotkać zarówno w dużych, dobrze znanych Kościołach i związkach wyznaniowych, jak i w sektach. Bardzo często przywódcy grup pseudoreligijnych wykorzystują duchowość jako sposób na sprawowanie kontroli nad swoimi wyznawcami. Może to mieć poważne konsekwencje dla osób dorosłych i dzieci. Oakley i Humphreys zauważają w swojej książce, że liderzy religijni nie są jedynymi sprawcami przemocy. Przeprowadzone badania empiryczne wykazały, że w niektórych sytuacjach to członkowie wspólnot

chrześcijańskich znęcają się duchowo nad swoimi liderami. W Kościele katolickim na różnego rodzaju nadużycia duchowe są szczególnie narażone wspólnoty charyzmatyczne, które stosują nowe metody ewangelizacji, typowe dla chrześcijan zielonoświątkowych, wykorzystując czasami do pozyskiwania nowych wiernych ryzykowne i niebezpieczne praktyki religijne.

Nadużycia religijne we wspólnotach chrześcijańskich we Francji

Jedynym krajem na świecie, w którym podjęto kompleksową i systemową walkę z nadużyciami duchowymi, jest Francja. Punktem zwrotnym w procesie uzdrowienia i odnowy wśród katolików francuskich okazała się publikacja książki *Détournement de méninges. Le livre noir de l'emprise psycho-spirituelle* (Kradzież mózgow. Czarna księga oddziaływania psychiczno-duchowego) (Collectif CCMM, 2012). Opracowanie zostało wydane we wrześniu 2012 r. przez Centrum Przeciwno Manipulacji Psychiczej (Centre Contre les Manipulations Mentales – CCMM). Książka wywołała szeroką dyskusję na temat funkcjonowania grup religijnych i ruchów kościelnych w kraju nad Sekwaną. W studium zostało opisanych siedemnaście przypadków nadużyć duchowych, do których dochodziło przede wszystkim w chrześcijańskich grupach charyzmatycznych.

Najwięcej uwagi poświęcono niedopuszczalnym i szkodliwym praktykom manipulacyjnym w charyzmatycznej Wspólnocie Błogosławieństw (*La Communauté des Béatitudes*). Została ona założona w 1973 r. przez katolików i protestantów jako ekumeniczna Wspólnota Lwa Judy i Baranka Paschalnego (*Le Lion de Juda et L'Agneau Immole*). Jej pierwotną misją, ugruntowaną na doświadczeniach katolickiej Odnowy w Duchu Świętym, było podejmowanie działań na rzecz jedności chrześcijan i wyznawców judaizmu. W 1985 r. został zatwierdzony status kanoniczny tej wspólnoty. Zgodnie z Kodeksem prawa kanonicznego stała się ona jednym z wielu „prywatnych stowarzyszeń wiernych” w obrębie Kościoła katolickiego. W 1991 r. wspólnota zmieniła nazwę na Wspólnota Błogosławieństw. Obecnie jej specyfikę stanowi „komunia stanów życia”, czyli prowadzenie życia wspólnotowego przez świeckich, braci konsekrowanych i siostry konsekrowane. Mniej więcej połowę członków stanowią księża, zakonnicy i zakonnice, natomiast druga połowa to małżeństwa i ich dzieci. Członkowie tego ruchu kościelnego mieszkają razem w domach wspólnotowych na terenie Francji i w innych krajach świata. Praktykują różne formy ubóstwa na wzór pierwszych wspólnot chrześcijańskich (Landron, 2004).

Niestety, już pod koniec ubiegłego stulecia pojawiły się w tej wspólnocie różne formy przemocy religijnej i molestowania seksualnego. O poważne nadużycia seksualne zostali oskarżeni prominentni członkowie Wspólnoty Błogosławieństw. W 2003 r. o wykorzystywanie seksualne nieletnich został oskarżony Pierre-Etienne Albert, który był głównym współpracownikiem założyciela wspólnoty Ephraïma Croissanta. Następnie samego Croissanta oskarżono o psychomanipulację wobec członków wspólnoty i molestowanie seksualne kobiet. Podobnych nadużyć dopuścił się także Philippe Madre, szwagier Croissanta i moderator generalny wspólnoty w latach 1985–1992. Albert przed sądem przyznał się do winy i wyraził żal za swoje czyny, prosząc ofiary o wybaczenie. Tłumaczył, że jego skłonności pedofilskie były następstwem aktu agresji seksualnej, której sam doznał w dzieciństwie. Mówił, że nie potrafił się oprzeć pokusie i odejść ze wspólnoty przez dziesięć lat. Twierdził przed sądem, że był jak lis w kurniku w zgromadzeniu, w którym było mnóstwo dzieci. Oskarżony utrzymywał, że jego przełożeni ze wspólnoty wiedzieli już od końca lat osiemdziesiątych XX w. o jego skłonnościach pedofilskich, lecz nic nie zrobili w tej sprawie (Collectif CCMM, 2012).

Książka wydana przez Centrum Przeciwko Manipulacji Psychiczej zawiera wypowiedzi członków wspólnoty, którzy wyrażają ubolewanie z powodu uczestnictwa w systemie manipulacji i zniewolenia. We Wspólnocie Błogosławieństw, ale także w innych grupach charyzmatycznych, odbywały się terapie i sesje psycho-duchowe prowadzące do poważnych nadużyć i manipulacji umysłowych. Plaga nadużyć doprowadziła do głębokiego kryzysu całej wspólnoty. W konsekwencji opuściła ją ponad połowa z półtora tysiąca członków. Na początku XXI w. kryzysem w tej wspólnocie zajęła się Stolica Apostolska. Władze Kościoła katolickiego we Francji otrzymały z Watykanu polecenie, aby wyeliminować we Wspólnocie Błogosławieństw wszystkie praktyki manipulacyjne. Dodatkowo w 2010 r. został mianowany dla tej wspólnoty papieski komisarz. Został nim dominikanin Henry Donneaud. W konsekwencji tych wszystkich działań Wspólnota Błogosławieństw została nie tyle zreformowana, ile ponownie założona. W 2011 r. odpowiednie władze kościelne potwierdziły wszystkie zarzuty stawiane liderom Wspólnoty Błogosławieństw.

Warto w tym miejscu podkreślić, że jeśli chodzi o Kościół katolicki we Francji, do 2014 r. problem różnego rodzaju nadużyć duchowych należał do kompetencji komisji Konferencji Episkopatu Francji ds. duszpasterstwa sekt i nowych wierzeń religijnych. W obliczu powagi nowych wyzwań i w kontekście debaty społecznej po publikacji dokumentu Centrum Przeciwko

Manipulacji Psychiczej władze Kościoła katolickiego podjęły jednak decyzję, aby utworzyć specjalną jednostkę, której wyłącznym zadaniem byłoby badanie nowych nurtów religijnych i nadużyć duchowych. Powołana 16 listopada 2015 r. odrębna komórka zaczęła działać zgodnie z zaleceniami prezydium Konferencji Episkopatu Francji. W latach 2015–2021 kierownikiem tej jednostki był Alain Émile Baptiste Planet – duchowny katolicki, biskup diecezji Carcassonne i Narbonne. Z badań przeprowadzonych przez jego zespół wynika, że nadużycia duchowe popełnione w Kościele katolickim stanowią prawdopodobnie ok. 2% wszystkich tego rodzaju nadużyć w całym społeczeństwie francuskim (Planet, 2021).

Na przestrzeni ostatnich lat Kościół katolicki we Francji musiał się zmierzyć nie tylko z plagą nadużyć seksualnych wobec nieletnich i bezbronnych dorosłych, ale także ze zjawiskiem nadużyć duchowych, które występują we wspólnotach katolickich, prowadząc do ciężkich i trwałych konsekwencji dla ofiar (Pignier, 2011). W tym kontekście Planet mówi wręcz o „aberracjach sekciarskich” (*dérives sectaires*). Powołanie przez francuski episkopat odrębnej komisji ds. nadużyć religijnych było odpowiedzią na tzw. Apel z Lourdes, skierowany do francuskich biskupów katolickich w dniu 25 października 2013 r. przez około czterdzieści ofiar nadużyć duchowych w łonie wspólnot religijnych. Do głównych zadań postawionych przed tą komisją należy m.in. badanie nowych nurtów sekciarskich w Kościele katolickim, ostrzeżenie o niebezpieczeństwach odpowiednich władz kościelnych, słuchanie ofiar i towarzyszenie osobom skrzywdzonym, pomoc ofiarom w uzdrowieniu doznanych krzywd, współpraca z organizacjami zrzeszającymi ofiary nadużyć religijnych, kierowanie niektórych spraw do policji, prokuratur i sądów.

W połowie 2019 r. komisja opublikowała osiemdziesięciostronicowy dokument, z którego wynika, że do nadużyć religijnych dochodziło przede wszystkim w nowych ruchach kościelnych, które powstały po Soborze Watykańskim II (Planet, 2019). Znakomita większość tych wspólnot wyraza z duchowości charyzmatycznej. Różne nadużycia duchowe i „prądy sekciarskie” pojawiają się także w grupach tradycjonalistycznych. Tylko od października 2018 r. do lutego 2019 r. komisja otrzymała ok. 1300 zgłoszeń: 245 telefonicznie, 1000 na e-mail, ok. 20 pocztą tradycyjną, a 10 osób skrzywdzonych zgłosiło się osobiście. Komisja zidentyfikowała trzy kryteria określające specyfikę przemocy duchowej i nadużycia władzy, które należy odróżnić od zwykłych nieporozumień lub normalnych problemów relacji międzyludzkich, które zawsze mogą się pojawić w życiu zbiorowym. Wskazano następujące zjawiska: po pierwsze, praktykowanie przez wspólnoty religijne kultu jednostki wobec swoich przywódców i założycieli; po drugie,

niespójność między ich sposobem życia a tym, co publicznie głoszą członkom swoich wspólnot czy ruchów religijnych; po trzecie, manipulacja ludźmi w przestrzeni życia kościelnego. Dokument zawiera wiele praktycznych zaleceń mówiących o tym, w jaki sposób naprawić wyrządzone krzywdy, uzdrowić rany i przywrócić sprawiedliwość.

W marcu 2021 r. Céline Hoyerou opublikowała we Francji książkę *La trahison des pères. Emprise et abus des fondateurs de communautés nouvelles* (Zdrada ojców. Wpływy i nadużycia założycieli nowych wspólnot) (Hoyerou, 2021). Można potraktować to opracowanie jako wstrząsające podsumowanie ostatnich kilkudziesięciu lat dramatu różnego rodzaju nadużyć religijnych dokonywanych w Kościele katolickim w kraju nad Sekwaną. Autorka poddaje analizie skandale i przestępstwa, jakich dopuścili się założyciele i liderzy kilku najbardziej znanych wspólnot i ruchów charyzmatycznych, które narodziły się we Francji po Soborze Watykańskim II. Prawie wszystkie nowe ruchy i wspólnoty powstały na gruncie charyzmatycznej Odnowy w Duchu Świętym, która narodziła się w Stanach Zjednoczonych w latach sześćdziesiątych XX w.

Największy wstrząs przeżył Kościół we Francji w 2016 r., gdy o nadużycia duchowe i seksualne został oskarżony Jean Vanier, założyciel Arki, czyli wspólnoty dla osób niepełnosprawnych intelektualnie, która działa w 38 krajach na świecie. Hoyerou prezentuje w swojej książce wnikliwe analizy różnych rodzajów manipulacji religijnej. Zwraca uwagę na nadużycia władzy i dewiacyjne powiązanie seksualności z duchowością. Niektórzy założyciele nowych wspólnot charyzmatycznych zostali skazani przez sądy cywilne, inni byli sądzeni w procesach kanonicznych, jeszcze innym nigdy nie udowodniono winy. Ważnym problemem analizowanym na kartach książki *Zdrada ojców* jest zaślepienie samych wiernych, które umożliwiało sprawcom nadużyć ich bezkarność i manipulacyjną działalność. Niestety, analfabetyzm religijny oraz ignorancja w sprawach dotyczących wiary mogą być jedną z przyczyn traktowania przewodników duchowych, którzy nie mają odpowiednich kompetencji moralnych i duchowych, jako idoli. Zaślepienie religijne i infantylnizm w sprawach wiary czynią ludzi bezbronniymi w konfrontacji z jednostkami dopuszczającymi się różnego rodzaju nadużyć w przestrzeni życia kościelnego.

Od nadużyć religijnych nie jest też wolny Kościół katolicki w Polsce. Wszystko wskazuje na to, że w najbliższych latach zostanie ukształtowana odpowiednia świadomość społeczna, która pozwoli zmierzyć się z tym dramatycznym problemem także w naszym kraju. Swego rodzaju antycypacją tego, co może się wydarzyć w przyszłości, jest raport komisji eksperckiej dotyczącej działania Pawła M. oraz władz zakonu dominikańskiego w tej

sprawie. Komisji przewodniczył filozof i publicysta Tomasz P. Terlikowski. Raport został opublikowany we wrześniu 2021 r. Dokument zawiera wstrząsające informacje dotyczące działalności duszpasterskiej jednego z dominikanów w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku i na początku obecnego stulecia. Paweł M. został aresztowany w 2021 r. Zakonnik wykorzystywał seksualnie dorosłe kobiety i dopuszczał się różnych form psychomanipulacji religijnej, głównie w pracy z młodzieżą i studentami. Jednym z członków komisji był teolog i publicysta Sebastian Duda, który sam jest ofiarą nadużyć duchowych, jakich dopuszczał się aresztowany dominikanin.

26 marca 2021 r. na portalu Więź.pl Duda opisał jedno ze „spotkań modlitewnych” w duszpasterstwie akademickim prowadzonym przez dominikanina Pawła M. we Wrocławiu. Ten straszny seans szamański, będący formą egzorcyzmu, miał miejsce w roku 2000. Stanowi przejmującą egzemplifikację tego, czym są nadużycia religijne i jak *de facto* wygląda przemoc duchowa w przestrzeni życia kościelnego. Duda pisze:

Byłem wtedy już bardziej podejrzliwy wobec ekscesów duchowości charyzmatycznej niż kilka lat wcześniej. [...] Na początku spotkanie przebiegało wedle takiego samego schematu, jaki znałem od lat: przyzywanie Ducha Świętego, glosolalia, prośba o prorocтва. Po chwili Paweł kazał mi jednak uklęknąć pośrodku modlitewnego kręgu. Wciąż słyszałem „modlitwę językami” i frazę „przyjdź Duchu Święty”. W pewnym momencie jedna z uczestniczek podbiegła do mnie i uderzyła mnie w twarz. Zaczęła wrzeszczeć: „Skurwysynu, po coś tu przylazł?!”. Inne dziewczęta też okładały mnie pięściami po plecach, wykrzykując słowa modlitw na przemian z wulgaryzmami. Tłukły mnie i policzkowały. Byłem kompletnie zdezorientowany. Nie wiedziałem, co robić: oddać tym pogrążonym w amoku kobietom razy? Krzyczeć? Spojrzałem na Pawła. Stał w kącie, patrzył na mnie pełnymi jakiegoś triumfu oczyma i... chichotał. Zachęcał kobiety, by dalej „wyrzucały szatana” ze mnie. Nie wiem, jak długo to trwało. Gdy seans się skończył, nie byłem w stanie wydusić słowa (Duda, 2021).

Niestety, w ostatnich latach doszło w naszym kraju do setek podobnych nadużyć.

Problem Ewangelii Sukcesu

Niezwykle ważnym elementem doktrynalnym współczesnego chrześcijaństwa neopentekostalnego jest Ewangelia Sukcesu, która akcentuje znaczenie dobrobytu materialnego, promuje aktywność polityczną i gospodarczą, zachęca do pomnażania własnego majątku. Tego rodzaju religijność ma zapewnić człowiekowi szczęśliwe i dostatnie życie oraz całkowitą samorealizację

w terażniejszości. Zwolennicy Ewangelii Sukcesu są przekonani, że tego właśnie chce Bóg, a więc by ludzie byli bogaci ekonomicznie, zdrowi fizycznie i szczęśliwi w życiu osobistym, rodzinnym oraz zawodowym. Ten rodzaj chrześcijaństwa stawia doczesne dobro ludzi w centrum ich modlitwy i praktyk religijnych oraz czyni Najwyższego Stwórcę tym, który realizuje wszystkie myśli i pragnienia wierzących (Bowler, 2018).

Najbardziej kontrowersyjnym aspektem Ewangelii Sukcesu jest nieuprawnione przenoszenie wiary religijnej z obszaru duchowego i niewidzialnego w przestrzeń materialnej konsumpcji, bogacenia się i dobrego samopoczucia. W tym kontekście bieda, cierpienie i choroby stają się oznakami duchowej niemocy, ponieważ Bóg rzekomo pragnie, aby wszyscy ludzie byli szczęśliwi, bogaci i zdrowi, realizując swoje pragnienia już tutaj, na ziemi. Zwolennicy Ewangelii Sukcesu uważają, że śmierć i zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa pokonały nie tylko grzech i śmierć, ale także ubóstwo i choroby. Dlatego chrześcijanie, poprzez odpowiednie myślenie i mowę, mogą domagać się od Boga bogactwa i zdrowia jako części ich boskiego dziedzictwa (Spadaro i Figueroa, 2018).

Doktryna Ewangelii Sukcesu opiera się przede wszystkim na teologii Esseka Williama Kenyona (1867–1948). Ten popularny amerykański kaznodzieja radiowy był przekonany, że chrześcijanie wypowiadający głośno przed Bogiem swoje pragnienia mogą mieć pewność, iż zostaną obdarzeni błogosławieństwem zdrowia i szczęścia. Jego zdaniem pozytywne słowa wypowiedane na głos mają moc urzeczywistniania Bożych darów. Twierdził on, że konkretną materialną rzeczywistość można zmienić mocą wiary. Tym samym wiara może prowadzić do bogactwa, zdrowia i pomyślności, podczas gdy brak wiary prowadzi do ubóstwa, chorób i nieszczęścia. Poglądy Kenyona stały się inspiracją dla Freda Francisa Boswortha (1877–1958), który był cenionym ewangelizatorem zielonoświątkowym, nazywanym „uzdrowicielem wiary”. Kenyon i Bosworth byli przekonani, że ludzkie słowa przepełnione wiarą stanowią jedno z wielu narzędzi do osiągnięcia Boskiego uzdrowienia (Bowler, 2013).

W latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX w. do ich poglądów religijnych odwoływali się tacy znani pastory pentekostalni, jak Oral Roberts, William Branham czy Gordon Lindsay. W latach sześćdziesiątych, wraz z narodzinami ruchu charyzmatycznego w Kościele katolickim, niektóre elementy Ewangelii Sukcesu zaczęły przenikać także do wspólnot katolickich. W drugiej połowie ubiegłego stulecia ta nowa interpretacja religii chrześcijańskiej była promowana w radiu i telewizji przez wielu kaznodziejów-celebrytów (Rex Humbard, Robert Schuller, Jim i Tammy

Bakker). Obecnie do najbardziej znanych promotorów Ewangelii Sukcesu należą tacy ewangelizatorzy, jak Oral Roberts, Pat Robertson, Benny Hinn, Robert Tilton, Joel Osteen i Joyce Meyer.

Warto w tym miejscu podkreślić, że głoszenie Ewangelii Sukcesu prowadzi do wielu różnych form psychomanipulacji czy banalizacji religii. Szczególnie naganne moralnie są obietnice łatwych i masowych uzdrowień duchowych i fizycznych, adresowane do ludzi chorych i cierpiących. Niestety, w wielu krajach liderzy neopentekostalni stawiają fałszywe diagnozy dotyczące stanu zdrowia ludzi uczestniczących w nabożeństwach uzdrowienia. Niekiedy tego rodzaju opinie są tak sugestywne, że osoby autentycznie chore rezygnują z koniecznego leczenia medycznego. Jezus z Nazaretu nie obiecywał swoim uczniom zdrowia, bogactwa i samych przyjemności. Nie twierdził, że już w życiu doczesnym ludzie całkowicie przestaną cierpieć i chorować. Z tego powodu nie ma nic bardziej odległego od wiary chrześcijańskiej, a nawet niebezpiecznego dla niej, niż kryterium skuteczności i funkcjonalności, które nieuchronnie prowadzi do przekształcenia Kościołów i wspólnot religijnych w rodzaj korporacji ukierunkowanych na zysk, bogactwo i doczesną pomyślność (Gavendová, 2014; Kobylński, 2021).

Niestety, w wielu przypadkach Ewangelia Sukcesu promuje egoizm społeczny. Dlaczego? Ponieważ tego rodzaju religijność nie rozwija troski o sprawiedliwość społeczną ani zainteresowania ludźmi biednymi i wykluczonymi. Ewangelia Sukcesu nie tylko pogłębia indywidualizm społeczny, ale także zachęca ludzi do postawy fideistycznej, w której tylko wiara religijna, a nie zaangażowanie społeczne i polityczne może zapewnić dobrobyt jednostek i całego społeczeństwa (Sadowski, 2020). W konsekwencji taka wybiórcza forma religijności uniemożliwia przeprowadzenie skutecznych reform politycznych i gospodarczych, które promowałyby autentyczną sprawiedliwość społeczną. Ten negatywny wpływ Ewangelii Sukcesu widać szczególnie wyraźnie w biednych krajach Afryki, Azji i Ameryki Południowej, w których ludzie zarażeni takimi ideami religijnymi stają się bezbronni, niezdolni do dojrzałej aktywności politycznej i podatni na nowe formy wyzysku ekonomicznego (Kučko, 2020; Vadíková, 2022; Waleszczyński, 2019).

Podsumowanie

Głównym wkładem poznawczym artykułu jest syntetyczna prezentacja globalnego procesu pentekostalizacji oraz analiza wybranych nadużyć religijnych, do których dochodzi we wspólnotach chrześcijańskich na gruncie

emocjonalnej i synkretycznej religijności zielonościwkowej. Przeprowadzone analizy uprawniają do sformułowania czterech wniosków badawczych.

Po pierwsze, istnieje obecnie pilna potrzeba prowadzenia szeroko zakrojonych badań interdyscyplinarnych dotyczących globalnego procesu pentekostalizacji i nowych zjawisk religijnych. Jednym z ważnych elementów współczesnej religijności zielonościwkowej jest Ewangelia Sukcesu, która akcentuje znaczenie dobrobytu i materialnego bogactwa w życiu człowieka. Krytycy tego prądu religijnego zwracają uwagę, że nie wolno widzieć w Bogu tylko i wyłącznie realizatora ludzkich marzeń o szczęściu, zdrowiu i bogactwie. Jeśli chodzi o Polskę, warto zauważyć, że charyzmatycy katolicki stanowią część globalnego procesu pentekostalizacji religii chrześcijańskiej. W naszym kraju problemem nie jest sama Odnowa w Duchu Świętym jako jeden z ruchów funkcjonujących oficjalnie w Kościele katolickim, ale przenikanie do jej wnętrza różnych obcych elementów, które pochodzą z synkretycznej religijności neopentekostalnej.

Po drugie, koniecznością jest dzisiaj budzenie świadomości dotyczącej charakteru i specyfiki różnych form psychomanipulacji w przestrzeni życia religijnego. Wydaje się, że w tym przypadku dokonuje się obecnie proces podobny do tego, co stało się na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat z przemocą seksualną i przemocą domową. Kilka dekad edukacji i budzenia świadomości doprowadziło do tego, że w większości krajów świata podchodzi się dzisiaj bardzo poważnie do rzeczywistego problemu społecznego, jakim są różne formy przemocy seksualnej i przemocy domowej. Wydaje się, że w najbliższej przyszłości podobna nowa świadomość będzie dotyczyć realnego problemu nadużyć religijnych. W naszym kraju warto docenić rolę, jaką w budzeniu takiej świadomości odegrał raport z 2021 r., który dokumentuje nadużycia seksualne i psychomanipulacyjne dominikanina Pawła M.

Po trzecie, w kontekście nadużyć religijnych szczególną troską i ochroną powinny być objęte osoby nieletnie. Niestety, w Polsce w niektórych środowiskach katolickich, np. w ramach przygotowania do bierzmowania, dzieci i młodzież wprowadza się w stan spoczynku w duchu (autosugestii, mesmeryzmu, hipnozy magnetycznej). W konsekwencji takich niebezpiecznych i szkodliwych praktyk osoby nieletnie tracą świadomość, padają na ziemię, dostają konwulsji, wpadają w histerię itd. Spektakularnym przykładem nietetycznych zachowań o charakterze psychomanipulacyjnym, stosowanych także wobec dzieci i młodzieży, jest tzw. Toronto Blessing, nazywane też „darem śmiechu”. W tym przypadku chodzi o wywoływanie u uczestników spotkań modlitewnych dziwnych form histerycznego śmiechu lub wprowadzanie ich w różne rodzaje transu czy histerii. Szczególnie niebezpieczne

jest poddawanie osób nieletnich egzorcyzmom i modlitwom uwolnienia. Jeśli dziecku wmówi się, czy nawet jedynie zasugeruje, rzekome opętanie lub dręczenie przez złego ducha, np. podczas spowiedzi czy na lekcji religii, to niekiedy może ono potrzebować kilku lub kilkunastu lat, żeby odzyskać utraconą równowagę psychiczną i wewnętrzną harmonię.

Po czwarte, jednym z ważnych narzędzi chroniących ludzi przed nadużyciami duchowymi powinny być kodeksy etyczne liderów religijnych. Niestety, w większości krajów świata liderzy wspólnot religijnych nie są zobowiązani do przestrzegania określonych zasad etycznych. Wydaje się, że analogicznie do relacji lekarz–pacjent, także w relacjach liderów charyzmatycznych i członków wspólnot religijnych powinna obowiązywać zasada świadomej zgody (ang. *informed consent*), co znaczy, że liderzy stosujący podczas spotkań modlitewnych różnego rodzaju techniki oddziałujące na świadomość lub podświadomość uczestników powinni mieć obowiązek uprzedniego przekazania im jak najbardziej rzetelnych informacji, mogących stać się podstawą podjęcia przez nich świadomej zgody na udział w tego rodzaju spotkaniach. W sposób szczególny zasada świadomej zgody i odpowiedzialności rodziców bądź opiekunów prawnych – analogicznie jak w medycynie – powinna dotyczyć osób nieletnich, poniżej 18. roku życia, ponieważ bardzo często to właśnie one padają ofiarą psychomanipulacji ze strony niektórych liderów religijnych.

Literatura

- Anderson, A.H. (2013). *An Introduction to Pentecostalism: Global Charismatic Christianity*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Botha, E. (2007). The New Reformation: The Amazing Rise of the Pentecostal-Charismatic Movement in the 20th Century. *Studia Historiae Ecclesiasticae*, 33(1), 295–325.
- Bowler, K. (2018). *Blessed: A History of the American Prosperity Gospel*. New York: Oxford University Press.
- Collectif CCMM. (2012). *Détournement de méninges. Le livre noir de l'emprise psychospirituelle*. Paris: CCMM-Roger Ikor.
- Duda, S. (2021). Duchowa i psychiczna transgresja Pawła M. *Portal informacyjny Więż pl*, 26.03.2021. <https://wiez.pl/2021/03/26/pawel-m-transgresja/> (dostęp: 12.08.2022).
- Gavendová, O. (2014). Nihilizmus ako východisko pre náboženskú skúsenosť. *Theologos*, 1, 86–96.
- Hoyeau, C. (2021). *La trahison des pères. Emprise et abus des fondateurs de communautés nouvelles*. Montrouge: Bayard Adulte.
- Jenkins, Ph. (2011). *The Next Christendom: The Coming of Global Christianity*. New York: Oxford University Press.

- Kobyliński, A. (2014). Etyczne aspekty współczesnej pentekostalizacji chrześcijaństwa. *Studia Philosophiae Christianae*, 50(3), 93–130.
- Kobyliński, A. (2016). The Global Pentecostalization of Christianity and Its Ethical Consequences. *Chicago Studies*, 55(2), 98–118.
- Kobyliński, A. (2021). Ethical Aspects of the Prosperity Gospel in the Light of the Arguments Presented by Antonio Spadaro and Marcelo Figueroa. *Religions*, 12(11)996, 1–16. <https://doi.org/10.3390/rel12110996>.
- Kučko, W. (2020). Wyzwania etyczne „teologii dobrobytu” w świetle nauczania papieża Franciszka. *Studia Nauk Teologicznych PAN*, 15, 53–71. <https://doi.org/10.31743/snt.8796>.
- Landron, O. (2004). *Les Communautés nouvelles. Nouveaux visages du catholicisme*. Paris: Editions du Cerf.
- Nyske, E. (2021). Grave Soaking: Christian necromancy among the disciples of the New Apostolic Reformation. *The Religious Studies Review*, 280(2): 109–124. <https://doi.org/10.34813/ptr2.2021.3>.
- Oakley, L., Humphreys, J. (2019). *Escaping the Maze of Spiritual Abuse: Creating Healthy Christian Cultures*, London: SPCK Publishing.
- Oakley, L., Kinmond, K. (2013). *Breaking the Silence on Spiritual Abuse*, London: Palgrave Macmillan.
- Pignier, F. (2011). *Les dérives sectaires face au droit français*. Paris: CCMM-Roger Ikor.
- Planet, A. (2019). Il rapporto dell’episcopato francese. Contro gli abusi di potere. *L’Osservatore Romano*, 159(138), 6.
- Planet, A. (2021). L’essentiel des signalements pour dérives sectaires porte sur des communautés nouvelles – rozmowę prowadzi Céline Hoyeau. *La Croix*, 1.07.2021. <https://www.la-croix.com/Religion/Mgr-Alain-Planet-Lessentiel-signalements-derives-sectaires-porte-communautes-nouvelles-2021-07-01-1201164251> (dostęp: 12.08.2022).
- Sadowski, R.F. (2020). Resources Within Spiritual and Mystical Christian Traditions for the Care of Earth – our Common Home. *Studia Ecologiae et Bioethicae*, 18(1), 43–53. <https://doi.org/10.21697/seb.2020.1.05>.
- Spadaro, A., Figueroa, M. (2018). The Prosperity Gospel: Dangerous and Different. *La Civiltà Cattolica*, 4034, III, 105–118.
- Vadíková, K.M. (2022). On the Transformation of Thinking on Personal Responsibility Towards Requirements of Environmental Ethics in Slovakia. *Studia Ecologiae et Bioethicae*, 20(2), 15–25. <https://doi.org/10.21697/seb.2022.11>.
- Vondey, W. (2013). *Pentecostalism: A Guide for the Perplexed*. Edynburg: T&T Clark Publishing.
- Waleszczyński, A. (2019). Między troską a sprawiedliwością: Virginii Held poglądy na wspólnotę polityczną. *Roczniki Filozoficzne*, 67(3), 115–135. <https://doi.org/10.18290/rf.2019.67.3-6>.